

Az ige utáni szabad szórend magyarázata

É. Kiss Katalin
MTA Nyelvtudományi Intézet
2006. március

1. Bevezetés

E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egységes magyarázatot adjon a magyar nyelvben megfigyelhető szórendi kötöttségekre és szórendi szabadságra, valamint azokra az ellentmondásos tényekre is, melyek részint a konfigurációs nyelvekre jellemző alany-tárgy aszimmetriáról, részint a nem-konfigurációs nyelvekre jellemző alany-tárgy szimmetriáról tanúskodnak. Elméleti keretét a generatív elmélet fáziselméletnek nevezett változata szolgál (I. Chomsky 2001, 2002, 2005), de a magyarázat az elméleti kerettől függetlenül is értelmezhető.

Előrebocsátva a gondolatmenet lényegét, a tanulmány amellet érvel, hogy a magyar mondat konfigurációsan épül fel; tehát az igei szintagmában (a vP-ben) az alany prominensebb mint a tárgy. Hierarchikusan rakódnak az igei szintagmára annak különféle funkcionális kiterjesztései is, például az igei szintagmát időjellel ellátó, véges mondatá alakító TP és a fókuszhoz helyt adó FP. E kiterjesztések kiépülése igemozgatást vált ki; az ige a vP-ből a T fejbe, majd – nem-semleges mondatban – a TP-ből az F fejbe emelkedik. Ha egy kifejezés fejpozíciójából kiemeljük az igét, az „összeesik”, kilapul, és szórendje szabadabbá válik. Pontosabban szórendjét egy fonológiai megkötés, az Otto Behaghel (1932) megfogalmazta 'növekvő összetevők törvénye' szabályozza.

A fenti művelet a fáziselmélet keretében válik értelmezhetővé. A fáziselmélet szerint a mondatok létrehozása részenként, fázisonként történik. A fázisszerkezet „bal perifériája”, fej előtti szakasza jelenti a mondat szintaktikailag továbbépíthető és szemantikailag aktív részét. A fej utáni szakasz, az ún. fázisstartomány a levezetés további lépéseiben már csak passzív résztvevőként van jelen. A tanulmány amellet érvel, hogy a magyar mondatban a vP, valamint az ige maximális funkcionális kiterjesztése (a TP vagy FP) egyaránt fázisokként működnek. Az ige alkotja bennük a fázisfejet, tehát azt a választóvonalat, mely a szintaktikailag és szemantikailag aktív baloldali perifériát a semlegesítődött jobboldali fázisstartománytól elválasztja. Az igei fejtől megfosztott szerkezetek kilapulása és szabad szórendűvé válása a fázisstartományban megy végbe.

A mondatok szemantikai értelmezése fázisonként történik. A vP fázis még konfigurációs, azaz hierarchikus elrendezésű, ezért a vP-fázison értelmezett műveletek számára az alany prominensebb mint a tárgy. A későbbi fázisokban a vP már a fázisfejtől

jobbra eső kilapult fázistartományba esik – ezért a későbbi fázisokban értelmezett jelenségek már laposnak „látják”.

A tanulmány először a magyarázandó tényeket ismerteti. A 2. rész a szabad szórend és a szórendi kötöttségek mondatbeli megoszlásával foglalkozik. A 3. rész a szabad szórendű mondatszakasz prozódiai kötöttségeit mutatja be. A 4. rész arra a kérdésre keresi a választ, hogy történik-e igemozgatás a magyar mondat levezetése során. Az 5. rész a magyar mondatszerkezet konfigurációs volta melletti és elleni érveket sorolja fel. A 6. rész új módon csoportosítja a megismert tényeket. Végül a 7. rész fáziselméleti keretbe helyezi az általánosításokat. A tanulmányt egy összegző 8. rész zárja.

2. Hol kötött és hol szabad a magyar mondat szórendje?

A lentebb idézendő példák tanúsága szerint a magyar mondat ige előtti szakasza kötött szórendű, az ige utáni mondatszakaszban viszont szabad a fő összetevők sorrendje.

Ugyanazok az összetevők, melyek az ige előtt csak kötött sorrendben állhatnak, az ige után tetszés szerinti sorrendben következhetnek. A generatív nyelvészetben a szórendi kötöttség mindig valamilyen szerkezeti hierarchia, aszimmetria következménye. Az elemek szabad felcserélhetősége viszont lapos szerkezetre, az elemek testvérviszonyára enged következtetni.

Az ige utáni szórend szabadságát először olyan mondattal illusztráljuk, mely csak ige utáni elemeket tartalmaz:

(1)a. **Veszekedtek** egymással a gyerekek.

b. **Veszekedtek** a gyerekek egymással.

Az igei szintagmára univerzálisan egy TP-nek (temporális frázisnak) nevezett kifejezés épül; feltételesen – Olsvay (2000a)-t követve – ennek specifikálójában helyezzük el az igekötőt vagy egyéb igemódosítót. A TP szerkezetben csak az igekötő és az ige helye kötött; az ige utáni elemek sorrendje továbbra is szabad:¹

(2)a. [_{TP} Össze-**vesztek** a gyerekek egymással]

b. [_{TP} Össze-**vesztek** egymással a gyerekek]

¹ E projekció nem különbözik a korábbi magyar generatív mondatleírások, például Piñon (1995), É. Kiss (2002) és Csirmaz (2006) AspP kifejezésétől. Csirmaz (2006) érvei alapján indokolt volna külön AspP és TP projekciókat feltételezni a magyar mondatban; azonban, minthogy a T fejet az Asp fejből való igemozgatással, a TP specifikálóját pedig az Asp specifikálójából való igekötőmozgatással töltjük ki, azaz, a TP mintegy lemásolja az AspP-t, a két párhuzamos kifejezés feltüntetése a jelen gondolatmenet szempontjából felesleges volna.

- (3)a. [_{TP} Virágot **vitt** Elemér Évának]
b. [_{TP} Virágot **vitt** Évának Elemér]

A TP kifejezést fok-/mértékhatározó, módhatározó és gyakorisági határozó módosíthatja. A határozótól módosított TP kategóriája továbbra is TP marad. Míg az ige előtti elemek sorrendje szigorúan kötött, az ige utáni összetevők sorrendje szabad:

- (4)a. [_{TP} Sokszor [_{TP} nagyon [_{TP} össze-**vesztek** a gyerekek egymással]]]
b. Sokszor nagyon össze-**vesztek** egymással a gyerekek.
c.*Nagyon össze sokszor **vesztek** egymással a gyerekek.
d. *Össze sokszor nagyon **vesztek** egymással a gyerekek.

Tagadás esetén a (4a-d)-ben az ige előtt álló igekötő és határozók az ige mögé kerülnek – vagy azért, mert igemozgatás történik (amint ezt az (5a)-ban zárójelbe tett, 0-val jelölt ige nyom mutatja), vagy azért, mert a tagadószó megakadályozza az igei szintagma TP-vé való kiterjesztését. A példák tanúsága szerint az ige mögött azoknak az elemeknek is teljesen szabad a sorrendjük, melyek az ige előtt csak meghatározott sorrendben állhatnak:

- (5)a. Nem **vesztek**_i sokszor nagyon össze (0_i) a fiúk egymással.
b. Nem **vesztek** össze egymással sokszor nagyon a fiúk.
c. Nem **vesztek** nagyon össze a fiúk sokszor egymással.
d. Nem **vesztek** egymással a fiúk sokszor nagyon össze.
e. Nem **vesztek** össze a fiúk sokszor egymással nagyon.
srb.

Fókusz esetén is hasonló a helyzet: azok az összetevők, melyek a (4a-d) alatti TP kifejezésben kötött sorrendben megelőzték az igit, most az ige mögött sorakoznak tetszés szerinti sorrendben. Egyelőre ismét nyitva hagyjuk a kérdést, hogy az igekötő és a fok-/mértékhatározó ige mögötti pozíciója vajon balra való igemozgatás következménye, vagy abból fakad, hogy a fókusz megakadályozta az igekötőnek és a predikátumhatározóknak az ige elé való kiemelését.

- (6)a. CSAK EGYSZER **veszett**_i nagyon össze (0_i) Éva Péterrel.
b. CSAK EGYSZER **veszett** nagyon Éva össze Péterrel.

- c. CSAK EGYSZER **veszett** össze Péterrel Éva nagyon.
 - d. CSAK EGYSZER **veszett** össze Éva nagyon Péterrel.
- stb.

Bizonyos fajta összetevők, például a *csak*-os kifejezések csak fókuszban állhatnak – 1.

(7a,b). Fókusz jelenlétében ugyanakkor a mondat ige utáni szakaszában is megjelenhetnek – 1. (7c).

- (7)a. *Nagyon össze-**veszett** CSAK EGYSZER Éva két barátjával .
- b. CSAK EGYSZER **veszett** Éva nagyon össze két barátjával.
- c. KÉT BARÁTJÁVAL **veszett** CSAK EGYSZER nagyon össze Éva.

Ilyen példasorok és más érvek alapján É. Kiss (1998) arra következtetett, hogy a (7c) típusú mondatok két fókuszt tartalmaznak. Mindkét fókusz egy-egy fókuszos kifejezés (FP) specifikálójában található. Az ige először az alsó FP fejpozíciójába, majd onnan a felső F-be emeljük:

(8) [_{FP} KÉT BARÁTJÁVAL [_{F'} **veszett**_i [_{FP} CSAK EGYSZER [_{F'} 0_i [nagyon össze Éva]]]]]]

Bár a (8) alatti szerkezetben az alsó fókuszban közvetlenül követnie kellene az ige, valójában valamennyi ige utáni fő összetevő sorrendje szabad, beleértve az alsó fókuszt is:

- (9)a. KÉT BARÁTJÁVAL **veszett** össze CSAK EGYSZER nagyon Éva.
 - b. KÉT BARÁTJÁVAL **veszett** össze nagyon Éva CSAK EGYSZER.
 - c. KÉT BARÁTJÁVAL **veszett** Éva CSAK EGYSZER nagyon össze.
 - d. KÉT BARÁTJÁVAL **veszett** Éva össze CSAK EGYSZER nagyon.
 - e. KÉT BARÁTJÁVAL **veszett** CSAK EGYSZER Éva össze nagyon.
- stb.

Az igei szintagmában található univerzális kvantorokat a TP vagy az FP elé emeljük. A generatív elméletben legelterjedtebb felfogás szerint a kvantoremelés ún. adjunkciós művelet, melynek során a kvantort a hatóköréül szolgáló kifejezéshez csatoljuk, megőrizve

annak kategóriáját (a magyarral kapcsolatban l. É. Kiss 1992 és Surányi 2002).² Az ige előtti mondatszakaszban a kvantorok megelőzik és vezérlik hatókörüket; így például az alábbi példában a kvantor megelőzi a hatókörébe eső fókuszot:

(10) [_{FP} *Mindenki* [_{FP} CSAK EGY SZELET TORTÁT [_F evett [meg vacsora után]]]]

Ha e mondatra még egy FP projekciót építünk, a kvantor és az alsó fókusz a mondat ige utáni szakaszába kerül. Az ige mögött a kvantor és a fókusz eredetileg kötött sorrendje is felszabadul; valamennyi ige utáni fő összetevő szabadon keveredhet:

- (11)a. Miért **evett** meg *mindenki* CSAK EGY SZELET TORTÁT vacsora után?
b. Miért **evett** meg vacsora után CSAK EGY SZELET TORTÁT *mindenki*?
c. Miért **evett** meg *mindenki* vacsora után CSAK EGY SZELET TORTÁT?
d. Miért **evett** meg vacsora után *mindenki* CSAK EGY SZELET TORTÁT?
stb.

3. A növekvő összetevők törvénye

A fenti példákban az ige utáni szórend azért volt teljesen szabad, mert a mondatok ige utáni fő összetevői körülbelül azonos hosszúságúak voltak. Ha egy mondat ige utáni fő összetevői fonológiaiilag különböző súlyúak, nem minden sorrend egyformán jelölten:

- (12)a. Fel-**hívta** Péter a legjobb barátját.
b. ?Fel-**hívta** a legjobb barátját Péter.

- (13)a. Fel-**hívta** Pétert a legjobb barátja.
b. ?Fel-**hívta** a legjobb barátja Pétert.

A többnyire egyszótagú igekötő általában közvetlenül követi az igét; az olyan, bővítményt is tartalmazó kifejezések pedig, mint a (14)-es mondat gyakorisági határozója, többnyire a mondat végére kerülnek:

- (14)a. Nem **hívták** fel a fiúk egymást *kettőnél többször*.

² Szabolcsi (1997) ezzel szemben amellett érvel, hogy a predikátum elé kiemelt univerzális kvantor egy külön funkcionális projekció, az ún. disztributív frázis (DistP) specifikálójába kerül.

- b. Nem **hívták** fel egymást a fiúk *kettőnél többször*.
- c.(?)Nem **hívták** egymást fel a fiúk *kettőnél többször*.
- d.?Nem **hívták** *kettőnél többször* egymást fel a fiúk.
- e.??Nem **hívták** *kettőnél többször* egymást a fiúk fel.

Az alábbi példa viszonylag rövid határozót és hosszú, összetett tárgyat tartalmaz, így az ige mögötti mondatzszakasz ideális sorrendje 'igekötő, határozó, tárgy' :

- (15)a. JÁNOS **sértette** meg nagyon Éva nagyapját.
- b.?János **sértette** Éva nagyapját meg nagyon.
- c.??JÁNOS **sértette** nagyon Éva nagyapját meg.

E megfigyelések egybevágnak Otto Behaghel (1932) általánosításával, az ún. 'növekvő összetevők törvényével', miszerint a világ nyelveiben a mondatösszetevők fonológiai súlyuknak megfelelően, növekvő sorrendbe törekednek rendeződni. A 'fonológiai súly' nem csupán a szótagszám függvénye; a hangsúly is hozzájárul. Amint ezt már Varga (1981) is megfigyelte, jelöletlen esetben az új információt közlő, ezért hangsúlyos határozatlan főnévi kifejezések követik az ismert információt hordozó, ezért hangsúlytalan határozott főnévi kifejezéseket:

- (16)a. Fel-**hívta** az intézet igazgatóját egy újságíró.
- b. Fel-**hívta** egy újságíró az intézet igazgatóját.

Behaghel törvényének hatálya a magyarban az ige utáni mondatzszakaszra terjed ki.

4. Van-e igemozgatás??

A tanulmány 2. részében bemutatott tények értelmezése jelentős részben attól függ, hogy feltételezünk-e igemozgatást a magyar mondat levezetésében. A szakirodalom álláspontja megoszlik e kérdésben. Brassai (1860, 1863-65) szerint, vagy például az én számos munkámban (például É. Kiss 1983, 1992, 2006a) az igekötő és a fókusz ugyanazon ige előtti pozíció alternatív kitöltői. Ebben a keretben a mondat fő összetevőit egy igével kezdődő laps szerkezetben vesszük fel; közülük emelünk ki némelyeket a sajátos jelentéstartalommal bíró ige előtti pozíciókba. Igemozgatás nem történik. Az ige utáni összetevőket tetszés szerinti sorrendben generáljuk. Bár a generatív elmélet uralkodó irányzata az agens, patiens stb.

thematikus szerepeket meghatározott mélyszerkezeti pozíciókhoz köti, bizonyos változatokban (például Neeleman 1994) a tematikus szerepek morféma-khoz (esetragokhoz) is kapcsolódhatnak.

E megközelítés előnye, hogy következik belőle az ige utáni szórend szabadsága. Ugyanakkor ebben a keretben nem könnyű számot adni az azonos szerkezeti pozícióba sorolt igekötő és fókusz egyes különbségeiről. Például a fókusz megelőzheti a tagadást, az igekötő viszont nem:

(17)a. *Csak ÉVA nem* vezett össze Jánossal.

b. **Össze nem* vezett Éva Jánossal.³

É. Kiss (2006a) szerint mind (17a) fókusza, mind (17b) igekötje egy VP-re épülő PredP kifejezés specifikálójában található. Igekötő jelenlétében az igét a Pred fejbe kell emelnünk. A tagadás megakadályozza ezt a műveletet, ezért helytelen (17b).

A szakirodalmi előzmények másik nagy csoportja szerint a tagadott és a fókuszos mondatokban tapasztalható 'ige, igekötő' sorrend az igekötőt keresztező igeemelés következménye. Az igeemelés gondolata először Marácznál (1989) merült fel. Az ő felfogásában a magyar – a némethez, hollandhoz hasonlóan – ún. V2 nyelv, melynek mondat szerkezetében az ige felmegy a mondatbevezető helyére, a C pozícióba. A fókusz a CP projekció specifikálójában található (a topikokat CP-hez csatoljuk). Az igekötő az igét módosítja egy V' csomópont alatt:

(18) [_{CP} PÉTER_i hívta_j [_{IP} 0_i [_{VP} [_{V'} fel 0_j] Marit]]]

Bródy (1990, 1995) szerint a fókuszos mondatokban az igei kifejezést fókuszos kifejezéssé, FP-vé terjesztjük ki; a fókusz az FP specifikálójában foglal helyet. Az igét az igekötő mögött, annak testvéreként egy V⁺-nak nevezett csomópont alatt generáljuk, ahonnan az FP projekció F feje magához vonzza, ezáltal megfordítva az eredeti 'igekötő, ige' sorrendet:

(19) [_{FP} PÉTER **hívta**_j [_{VP} [_{V⁺} fel 0_j] Marit]]]⁴

³ A (17b) alatti szórend nem minden mondat típusban helytelen – vö.

(i) Amíg össze nem vezett Éva Jánossal, ...

(ii) Csak össze ne veszne Éva Jánossal!

Egyelőre rejtély, hogy e mondatok szórendje miért elfogadható.

A tagadást Olsvay (2000b) és Puskás (2000) próbálta meg beilleszteni a Bródy (1990, 1995) felvázolta keretekbe. A tagadás is megfordítja az 'igekötő, ige' sorrendet, ezért azt feltételezték, hogy az igei kifejezésre épülő NegP fejében található tagadószó is magához vonzza az igét, és összetett szót alkot vele – l. (20a). Fókusz jelenlétében a tagadott ige megy fel az F fejbe – l. (20b).

(20)a. [_{NegP} [_{Neg'} Nem hívta_i [meg 0_i Péter Marit]]]

b. [_{FP} PÉTER [_{F'} [_F [nem hívta_j]_k] [_{NegP} [_{Neg'} 0_k [meg 0_j Marit]]]]]

A tagadás meg is előzheti a fókuszt, de olyankor a tagadószó nem vonzza magához az igét. Surányi (2002) erről oly módon ad számot, hogy elemzésében mind a tagadószó, mind a fókusz egy ZP-nek nevezett funkcionális projekció specifikálói. Akár egyedül, akár együtt állhatnak, az utóbbi esetben tetszés szerinti sorrendben. Az ige minden esetben a ZP fejében található.⁵

(21)a. [_{ZP} Nem [_{ZP} PÉTER [_{Z'} hívta_i [meg 0_i Marit]]]]]

b. [_{ZP}PÉTER [_{ZP}nem [_{Z'} hívta_i [meg 0_i Marit]]]]]

(A *Nem Péter nem hívta meg Marit* mondat kezdő tagadószava nem férne be a Surányi feltételezte ZP-be, de Surányi szerint ez a *nem* nem is a rendes tagadás hordozója; metanyelvi tagadást fejez ki.)

Olsvay (2002a) elemzésében a nem-neutrális (azaz, fókuszt, tagadást, felszólítást stb. tartalmazó) mondatokban az igei kifejezést non-neutrális kifejezéssé (NNP-vé) terjesztjük ki; az ige e kifejezés fejébe megy fel. A fókusznak helyt adó FP és a tagadásnak helyt adó NegP az NNP-re épül rá, további igemozgatás nélkül.

Az igemozgatást feltételező elméletek előnye, hogy magyarázatot adnak rá, miért előzi meg az ige fókusz, illetve tagadás esetén az igekötőt, a fok-/mértékhatározót, a módhatározót és választhatóan a gyakorisági határozót is. Azt is helyesen jósolják meg ezek az elméletek,

⁴ Pontosabban Bródynál az F fej a véges igével összekapcsolódó T időjelet vonzza. Főnévi igeenes mondatokban nem kötelező az F-be való igeemelés – tehát a *Jó volna [csak PÉTERT hívni meg]* mellett a *Jó volna [csak PÉTERT meghívni]* is helyes. Bródy ezt azzal magyarázza, hogy az igenévnek nem kötelező a [-tense] jegyű T fejjel összekapcsolódnia. Ha az igenév nem megy fel a T fejbe, akkor az F fej nem az igenév+T komplexumot, hanem csupán az üres T fejet vonzza magához.

⁵ Hasonló gondolatot vetett fel Piñon (1992) is.

hogy többszörös fókusz esetén a második és további fókusz követi az igét, és kisebb hatókörű nála. (Idézzük fel a (8)-as példát: ha két FP projekciót létesítünk, először az alsó, majd a felső F fej vonzza magához az igét, így az az alsó fókusz elé kerül. A felső FP specifikálójában található fókusz vezérli az alsó FP specifikálójában álló fókuszt, tehát az alsó fókusz a felső fókusz hatókörébe esik.) Amit ezek az elméletek nem tudnak megoldani, az az ige utáni szórend problémája. Az ige gyakran kiterjedt kötött szórendű mondatzszakaszon keresztül emelik az F vagy Neg pozícióba, így azt várnánk, hogy az ige által keresztezett mondatzszakasz szórendje az igeemelés után is kötött marad. Valójában azonban az ige utáni szórend mondattanilag teljesen szabad, legfeljebb csak Behaghel törvénye alapján különböztethetünk meg jelöletlenebb és jelöltebb változatokat.

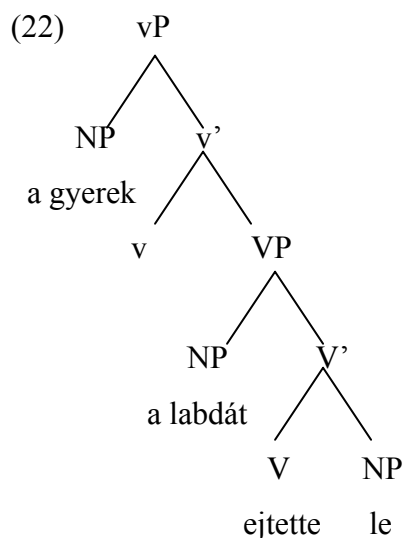
5. A konfigurációsság kérdése

A szórend a szerkezet függvénye. A kötött szórend szerkezeti hierarchiát tükröz; a szabad szórend viszont lehet a lapos szerkezet egyenes következménye, de mondattani műveletek sorával hierarchikus szerkezetből is levezethető. A magyar mondatban az ige előtti mondatzszakasz hierarchikus felépítése nem lehet kétséges; az ige utáni mondatzszakasz hierarchikus vagy lapos volta azonban vitatott. Az igemozgatás nélküli megközelítések lapos VP-t feltételeznek (l. például É. Kiss 1983, 1992); az igemozgatást feltételező leírások egy része (pl. É. Kiss 2002) lapos, másik része (pl. Maráczy 1989, Bródy 1990, 1995) hierarchikus VP-ből indul ki. Valójában az, hogy a VP hogyan tagolódik, empirikus, nyelvi tényekkel eldönthető kérdés. A problémát az jelenti, hogy a bizonyítékok ellentmondásosak; mind a lapos, mind a hierarchikus VP mellett szólnak érvek. Ezeknek az érveknek teljesebb listája olvasható például É. Kiss (2006b)-ben; itt csak néhány bizonyíték bemutatására van hely.

5.1. A hierarchikus VP bizonyítékai

5.1.1. A bennható és a mediális igék eltérő viselkedése

A generatív nyelvelmélet újabb változata kétrétegű igei szintagmát feltételez. Az igét az alsó, VP réteg fejében generáljuk; a *patiens* e VP specifikálójában található. A V bővítményeként gyakran egy, a *patiens* végállapotára utaló elem (például igekötő) jelenik meg. Az *agens* az igei szintagma felső rétegében, egy vP projekció specifikálójában kerül a mondatba. A vP réteg fejét alkotó v okozást kifejező absztrakt igei morféma (mely a magyarban gyakran egy *-t* kauzatív képzőnek feleltethető meg – vö. *nyit, süit, tanít, ejt*). Azaz:

A vP specifikálójában megjelenő NP-t külső, a VP specifikálójában megjelenő NP-t belső argumentumnak nevezik. Azokban a nyelvekben, melyekben az igei szintagma hierarchikus felépítésű, a tárgyatlan ige két eltérő viselkedésű osztályra tagolódnak – attól függően, hogy alanyuk a külső vagy a belső argumentum helyén jelenik-e meg. A magyarban is megfigyelhető ez a különbség; az ún. bennható ige (melyek alanya külső argumentum) és az ún. mediális ige (melyek alanya belső argumentum) sok tekintetben eltérően viselkednek, amint ezt Bene (2005) kimutatta. Például csak bennható ige engednek meg (igekötővel vagy más rezultatív elemmel együttjáró) visszaható névmási áltárgyat:

(23)a. István betegre táncolta magát.

b.*István betegre este magát.

Ha a magyarban lapos VP-t feltételezünk, nem találunk szintaktikai magyarázatot e jelenségre. A (22) alatti szerkezet viszont megmagyarázza (23a) és (23b) különbségét. A *táncol* ige alanyát a vP specifikálójában generáltuk, így a VP réteg specifikálója nyitva áll egy áltárgy számára. Az *esik* ige alanya viszont a VP specifikálójában álló patiens szerepű belső argumentum. Minthogy (23b) kiinduló szerkezetében az alany foglalja el a belső argumentum helyét, további tárgy számára nincs hely.

5.1.2. A kölcsönös és visszaható névmások kötése

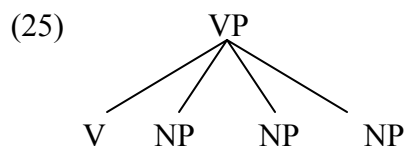
A szerkezeti viszonyokra legbiztosabban a koreferencia-viszonyokból következtethetünk. Az ún. kötéselvek pontosan megszabják, hogy a különféle NP-típusok között milyen szerkezeti feltételek esetén lép fel kötelező koreferencia vagy kötelezően eltérő referencia.

Az *A* kötéselv a visszaható és kölcsönös névmásokra vonatkozik; azt mondja ki, hogy az ilyen névmásoknak lokálisan kötve kell lenniük, azaz, egy olyan lokális előzménytől kell referenciát kölcsönözniük, mely vezérli őket, hétköznapi nyelven szólva: mely szerkezetileg prominensebb náluk, vagy egyformán prominens velük. (Egy *a* csomópont akkor vezérel egy *b* csomópontot, ha egyik sem uralja a másikat, és az *a*-t uraló első elágazó csomópont *b*-t is uralja.) A (22) alatti hierarchikus igei kifejezésben az alany szerkezetileg prominensebb a tárgynál, a tárgy pedig szerkezetileg prominensebb a határozóragos bővítménynél. Az *A* kötéselvből tehát az következik, hogy egy határozói visszaható, illetve kölcsönös névmást akár a tárgy, akár az alany köthet, egy tárgyi visszaható, illetve kölcsönös névmásnak viszont csak alanyi antecedense lehet. Alanyi visszaható, illetve kölcsönös névmás nem lehetséges. Valóban ezt tapasztaljuk: (24a) tárgyi kölcsönös névmását az alany köti, (24b) határozói kölcsönös névmását pedig akár az alany, akár a tárgy kötheti:

(24)a. Péter és Éva_i észrevette egymást_i.

b. Péter és Éva_i kikérdezte a gyerekeket_i egymásról_{i,j}.

Ha az igei szintagma szerkeze lapos lenne, ahogy a (25) alatti ágrajz ábrázolja, akkor az alany, a tárgy és a határozó kölcsönösen vezérelnék egymást. Ez esetben az *A* kötéselv azt jósolná, hogy tárgyi előzmény is köthet alanyi névmást, és határozói előzmény is köthet akár tárgyi, akár alanyi névmást. Ezek a lehetőségek azonban nem állnak fenn, amint a (26) alatti mondatok tanúsítják. (A kötési lehetőségeket az elemek felszíni sorrendje nem befolyásolja.)

(26)a. *Pétert és Évát észrevette egymás.

b. *Péterről és Éváról kikérdezte a gyerekeket egymás.

A visszaható és a kölcsönös névmások referenciális viselkedését előíró, univerzálisnak tekintett *A* kötéselv tehát csak akkor működik a magyarban, ha az igei kifejezésnek olyan

tagolt szerkezetet tulajdonítunk, melyben az alany szerkezetileg magasabb rendű a tárgynál, és a tárgy magasabb rendű a határozóknál.

5.2. A lapos VP bizonyítékai

5.2.1. A referáló kifejezések kötési tilalma

A magyar igei szintagma lapos volta mellett a *C* kötéselv jelenti a legfőbb bizonyítékot. A *C* kötéselv azt mondja ki, hogy egy referáló kifejezés nem lehet kötve, azaz, nem lehet koreferens egy olyan kifejezéssel, elsősorban személyes névmással, mely őt vezérli.

Hierarchikus igei kifejezés esetén a *C* kötéselv azzal jár, hogy az alany birtokos jelzője koreferens lehet egy tárgyi névmással, hiszen a névmás nem köti (azaz nem vezérli) őt, így a kötési tilalom nem sérül (l. 27). A tárgy birtokos jelzője viszont nem lehet koreferens egy alanyi névmással, hiszen az alanyi névmás vezérli, azaz köti a tárgy birtokos jelzőjét, így a *C* kötéselv következtében kötelezően eltérő referencia lép fel köztük (l. 28).

(27)a. **John**'_{s_i} mother loves **him**_i.

János anyja szereti őt

b. **Everyone**'_{s_i} mother loves **him**_i.

mindenki anyja szereti őt

c. **Whose**_i mother loves **him**_i?

kinek az anyja szereti őt

(28)a. ***He**_i loves **John**'_{s_i} mother.

ő szereti János anyját

b. ***He**_i loves **everyone**'_{s_i} mother.

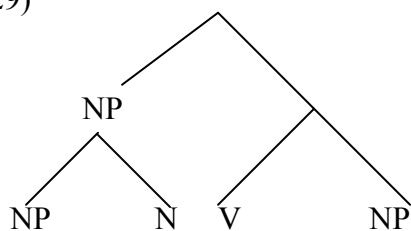
ő szereti mindenki anyját

c. ***Whose**_i mother does **he**_i love?

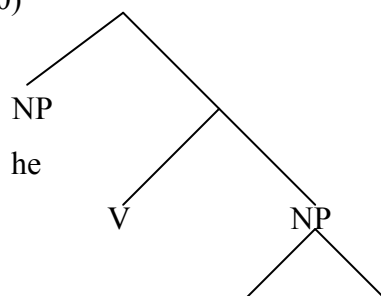
kinek az anyját ő szereti

Íme (27a) és (28a) leegyszerűsített szerkezte:

(29)

(30)

John's mother loves him loves

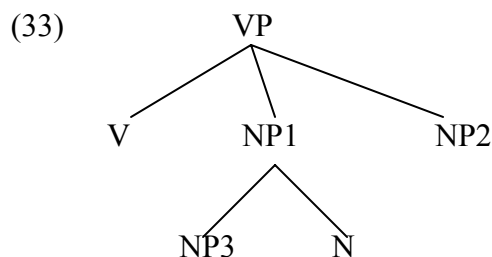
NP N
John's mother

A magyarban nemcsak a (28) alatti példák megfelelőiben kötelezően eltérő referenciájú a tárgy birtokos jelzője és az alanyi névmás, hanem a (27) alatti példák megfelelőiben is kötelezően eltérő referenciájú az alany birtokos jelzője és a tárgyi névmás:

- (31)a. ***János**_i anyja szereti **pro**_i/**őt**_i
 b. ***Mindenkinek**_i az anyja szereti **pro**_i/**őt**_i
 c. ***Kinek**_i az anyja szereti **pro**_i/**őt**_i?

- (32)a. ***János**_i anyját szereti **pro**_i/**ő**_i
 b. ***Mindenkinek**_i az anyját szereti **pro**_i/**ő**_i
 c. ***Kinek**_i az anyját szereti **pro**_i/**ő**_i?

A (31) alatti mondatokban tapasztalt kötelezően eltérő referencia a *C* kötéselv értelmében annak a jele, hogy e mondatoknak nem tulajdoníthatunk a (29) alattihoz hasonló szerkezetet. Olyan lapos VP-t kell feltételeznünk, melyben a tárgy vezérli az alany birtokos jelzőjét, tehát a tárgy testvércsomópontja az alanyak:

E szerkezetben akár alanyi, akár tárgyi szerepű az NP1, az NP2 helyén álló névmás vezérli NP1 birtokos jelzőjét (NP3-at), tehát tilos közöttük a koreferencia. Megfordítva az érvelést: az a tény, hogy NP3 és NP2 között attól függetlenül tilos a koreferencia, hogy NP2 és NP1 közül melyik az alany és melyik a tárgy, annak bizonyítéka, hogy NP2 és NP1 testvércsomópontok.⁶

⁶ Mint Marácz (1989) rámutatott, ha a *C* kötéselvet nem egy névmás és egy lexikális NP, hanem két lexikális NP viszonyára vonatkoztatjuk, a magyarban is megjelenik az angolban észlelt alany-tárgy aszimmetria:

5.2.2. Az ige utáni kvantorok azonos hatóköre

A magyarban az ige utáni hangsúlytalan kvantorok azonos hatókörűek (azaz, tetszés szerint sorrendben értelmezhetők). Így az alábbi mondat is kétértelmű:

(34) Miért késett el mindenki kétszer is?

- a. 'Miért volt az, hogy mindenki kétszer is elkésett?'
- b. 'Miért volt az, hogy kétszer is mindenki elkésett?'

Mint köztudomású (vö. például É. Kiss 1992, 6.4.5. fejezet), a magyarban a kvantorok vezérlik hatókörüket; így az ige utáni kvantorok azonos hatóköre arra utal, hogy ezek a kvantorok kölcsönösen vezérlik egymást, másként testvércsomópontok.

5.2.3. Az ige utáni szabad szórend

A szabad szórend önmagában nem bizonyítéka a lapos szerkezetnek, hiszen hierarchikus szerkezetből is előállítható egy *scrambling*-nak nevezett belső topikalizáció-szerű művelettel. E művelet során az igei szintagma tetszés szerinti fő összetevőjét az igei szintagma elé emeljük. Az ilyen belső topikalizáció feltétele, hogy a kiemelendő összetevő határozott vagy specifikus határozatlan legyen (azaz egy ismert halmaz meghatározatlan elemére vonatkozzék). Nem-specifikus NP belső topikalizációval nem emelhető ki egy igei szintagma elé (l. például Dayal 2003, Karimi 2003, Diesing 1992). A magyar pusztá főnév mindig nem-specifikus olvasatú, ezért egy pusztá főnévi tárgy alany előtti pozíciója – például a (34) alatti mondatban – nem lehet belső topikalizáció következménye:

- (35)a. Csak matematika tagozaton oldanak meg **példákat** szívesen a diákok.
b. Csak matematika tagozaton oldanak meg szívesen **példákat** a diákok.
c. Csak matematika tagozaton oldanak meg **példákat** a diákok szívesen.
stb.

Az efféle szórendi szabadság a testvércsomópontokra jellemző.

(i) János_i anyja szereti Jánost_i.

(ii)*János_i szereti János_i anyját.

Reinhart (1983) azonban amellet érvel, hogy a *C* kötéselv csak egy lexikális NP és egy személyes névmás viszonyát szabályozza; a lexikális NP-k közötti referenciaviszonyok kívül esnek a kötéselvek hatályán.

6. A kötött és a szabad szórend megoszlásának újraértelmezése

Tételezzük fel, hogy a kiterjesztett igei kifejezés teljes egészében hierarchikusan épül fel, és a levezetés során az ige lépésről lépésre az igei szintagmát kiterjesztő funkcionális fejek legfelsőbbikébe emelkedik. Az univerzális grammatikáról való hipotézisrendszernek megfelelően az ige lexikális kiterjesztése is kétrétegű; a tárgy a VP specifikálójában, az alany pedig a vP specifikálójában foglal helyet. Az igtét a V csomópont alatt generáljuk, s onnan a v fejbe emeljük.

Az igtét és bővítményeit tartalmazó vP-t a mondatban időjellel (T-vel) kapcsoljuk össze, és TP-vé terjesztjük ki.⁷ Az igtét v-ből T-be emeljük, az igemódosítót pedig a TP specifikálójába visszük. Koster (1994) szerint egy igekötő vagy egyéb predikatív elem csak akkor alkothat jelentéstanilag összetett állítmányt az igével, ha ugyanazon kifejezés specifikálóját, illetve fejpozícióját foglalják el.

A TP-re fókuszos kifejezés (FP) épülhet. A legegyszerűbb leírási javaslatot, Surányi (2002) megoldását követve (de annak terminológiáját némileg megváltoztatva) tegyük fel, hogy az FP-nek két specifikálója is lehet, és nemcsak a fókusz, hanem a tagadószó is az FP specifikálójában foglal helyet. A fókusz és a tagadószó sorrendje tetszőleges; ha a fókusz előzi meg a tagadószót, a fókusz hatóköre nagyobb; ha a tagadószó előzi meg a fókuszt, akkor a tagadószóé. Az FP feje vonzza az igtét, azaz, ha a TP-t F fejjel kapcsoljuk össze, az ige T-ből F-be emelkedik:

- (36)a. [_{FP} Nem [_{F'} hívtam_i [_{TP} fel 0_i Jánost]]]
- b. [_{FP} CSAK JÁNOST [_{F'} hívtam_i [_{TP} fel 0_i]]]
- c. [_{FP} CSAK JÁNOST [_{FP} nem [_{F'} hívtam_i [_{TP} fel 0_i]]]]]
- d. [_{FP} Nem [_{FP} CSAK JÁNOST [_{F'} hívtam_i [_{TP} fel 0_i]]]]]⁸

Fókuszt vagy tagadást tartalmazó főnévi igeneves kifejezés esetén az igekötő–ige sorrendnek nem kötelező megfordulnia, azaz, az ige Pred-ből F-be való emelése nem kötelező. Ha nem történik igeemelés, akkor minden bizonnyal maga az F fej, sőt az egész FP projekció is hiányzik. A fókusz nem jár mindig együtt FP generálásával. Ha a fókusz, illetve a tagadás nem igei kifejezéshez, hanem például melléknévi vagy határozósói kifejezéshez járul, akkor

⁷ Csirmaz (2006) egy PredP-t és egy AspP-t is feltételez a vP fölött.

⁸ Emlékezzünk, hogy Surányi szerint a *Nem JÁNOST nem hívtam fel* példatípus mondatkezdő tagadószáva nem a szokásos értelemben vett tagadószó, metatagadást fejez ki, ezért nem kell az FP specifikálójába kerülnie.

FP generálása helyett a fókusz, illetve a tagadószt az adott melléknévi vagy határozósztói kifejezés elé csatoljuk:

(37)a. egy [_{AP} NEM [_{AP} könnyű]] probléma

b. egy [_{AP} Péternél [_{AP} (CSAK) KÉT ÉVVEL [_{AP} fiatalabb]]] kolléganő

Egy határozósztó bővítménye akár a határozósztói fej előtt, akár mögötte állhat, de ha inherens [+fókusz] jegyű *csak*-os kifejezés, akkor kötelező a fej elé csatolni:

(38)a. [_{AdvP} szemben Péterrel]

[_{AdvP} Péterrel szemben]

b. * [_{AdvP} szemben CSAK PÉTERREL]

[_{AdvP} CSAK PÉTERREL [_{AdvP} szemben]]

A főnévi igenév mind a két lehetséges módon összekapcsolódhat fókusszal és tagadással: az igenevet tartalmazó [-tense] jegyű TP FP-vé való kiterjesztésével, mint (39a)-ban, valamint a fókusz, illetve a tagadósztónak az igenevet tartalmazó TP-hez való hozzacsatolásával, mint (39b)-ben. A (39)-es példák TP-hez csatolt határozót is tartalmaznak. FP generálásakor, F-be való igenévemelés esetén e határozó az igekötőhöz hasonlóan az igenév mögött jelenik meg. (Az igekötő – Behaghel törvényének megfelelően – a határozó elé kerül.) A fókusz, illetve a tagadósztó TP-hez való hozzacsatolása esetén viszont a T fejben maradó főnévi igenév követi a határozót és az igekötőt.

(39)a. Nem elég [_{FP} csak EGYSZER [_{F'} olvasni [_{TP} el 0_i **alaposan** a könyvet]]]

b. Nem elég [_{TP} csak EGYSZER [_{TP} **alaposan** [_{TP} el [_{T'} olvasni [_{VP} a könyvet]]]]]

A javasolt mondatlevezetés során az ige egyre feljebb kerül a mondatstruktúrában, és az igeemeléssel egyidejűleg egyre nő az ige mögötti szabad szórendű mondatrész. A szabad szórend tehát az igemozgatás függvénye; az igei fej kiemelése, eltávolítása szabadítja fel egy kifejezés szórendjét. Metaforikusan azt mondhatnánk: az igei fej eltávolítása olyan hatással van egy kifejezés szerkezetére, mint amilyen hatással a központi tartórúd kiemelése van egy sátor szerkezetére: a kifejezés „összeesik”, kilapul. Fő összetevői testvérviszonyba kerülnek egymással, és szabadon újrendezhetők. Chomsky (1995: 178-180) pontosabb

terminológiáját alkalmazva a következő általánosítást fogalmazhatjuk meg a magyar mondattal kapcsolatban:

(40) A kiterjesztett igelánc belső tartományát alkotó fő összetevők sorrendje szabad.

Kiterjesztett igelánc igeemeléssel jön létre. Az igelánc belső tartományát az igei fej mögötti fő összetevők alkotják. Ezek tehát szabadon újrendezhetők, belső összetevőik sorrendje viszont kötött marad.

Tekintsük át, hogyan érvényesül a (40) alatti általánosítás a 2. részben tárgyalt mondatok esetében!

A (2) alatti példákat a (22) alatt bemutatott többszintű igei kifejezésből vezetjük le. A levezetés során a vP-t TP-vé terjesztjük ki, és az igeötöt – Koster (1994) általánosításának megfelelően – a TP specifikálójába emeljük. Az ige v-ből T-be kerül, minek következtében a vP szerkezete kilapul, és fő elemei Behaghel törvényének megfelelően újrendeződnek.

- (41)a. [_{TP} Össze [_{T'} veztek [_{vP} a fiúk egymással]]]
b. [_{TP} Össze [_{T'} veztek [_{vP} egymással a fiúk]]]

A fok-/mérték- és módhatározókat, valamint választhatóan a gyakorisági határozókat is a TP-hez csatoljuk. Ezek nem váltanak ki igeemelést. Tagadás és/vagy fókusz esetén a TP-t FP-vé terjesztjük ki, s ilyenkor az ige T-ből F-be emeljük. A fej nélkül maradó TP kifejezés összelapul; elemei szabadon újrendezhető testvércsomópontokká lesznek:

- (42)a. [_{FP} Nem [_{F'} veztek [_{TP} sokszor nagyon össze a fiúk egymással]]]
b. [_{FP} Nem [_{F'} veztek [_{TP} össze sokszor a fiúk nagyon egymással]]]
stb.

- (43)a. [_{FP} CSAK EGYSZER [_{F'} vezett [_{TP} nagyon össze Éva Péterrel]]]
b. [_{FP} CSAK EGYSZER [_{F'} vezett [_{TP} Éva össze Péterrel nagyon]]]
stb.

Ha két FP-t is generálunk, az ige az alsó F fejből a felső F fejbe emelkedik. Ilyenkor az alsó fókusz is az igelánc szabad szórendű belső tartományába esik:

- (44)a. [_{FP} KÉT BARÁTJÁVAL [_{F'} vészett [_{FP} CSAK EGYSZER nagyon össze Éva]]]
 b. [_{FP} KÉT BARÁTJÁVAL [_{F'} vészett [_{FP} össze Éva nagyon CSAK EGYSZER]]]
 stb.

Ebben a keretben az ige utáni hangsúlytalan kvantorok problémája is megoldódik. A magyarban az ige előtti kvantorok megelőzik és vezérlik hatókörüket, az ige utáni kvantorok viszont meglepő módon nem. A javasolt megközelítésben a levezetés során minden kvantor az elé a predikátumréteg (TP vagy FP) elé csatolódik, melyre hatóköre kiterjed. Ha e kifejezésből kiemeljük az igei fejet, a lapossá váló szerkezetben a kvantorok és egyéb operátorok is szabadon felcserélhető testvércsomópontokká lesznek, és hatóköri különbségeik neutralizálódnak. Vessük össze az alábbi mondat levezetésének két lépését:

- (45)a. [_{FP} *mindenki* [_{FP} CSAK EGY SZELET TORTÁT [_{F'} evett [_{TP} meg vacsora után]]]]
 b. [_{FP} MIÉRT [_{F'} evett [_{FP} meg *mindenki* vacsora után CSAK EGY SZELET TORTÁT?]]]
 stb.

(45a)-ban a TP-re FP-t építettünk, az igtét az F fejbe emeltük, s az univerzális kvantort FP-hez csatoltuk. (45b)-ben FP-t egy további F-fejjel ismételtén FP-vé terjesztettük ki. Az ige e felső FP fejébe került, minek következtében az alsó, igei fej nélküli FP kilapult. Az alsó fókusz és az elé csatolt kvantor testvércsomópontokká lettek, sorrendjüket Behaghel törvénye szabályozza, és tetszés szerinti relatív hatókör tulajdonítható nekik.

A tagadószó meggátolja az FP-ből való igeemelést; így tagadást tartalmazó FP-re nem építhető újabb FP:

- (46)a. ?* [_{FP} Két süteményt [_{F'} sütött_i [_{FP} **nem** [_{FP} ÉVA [_{F'} 0_i]]]]]
 b. * [_{FP} Két süteményt [_{F'} sütött [_{FP} ÉVA [_{FP} **nem** [_{F'} 0_i]]]]]

Összegezve az elmondottakat: a magyar mondatok minden lehetséges szórendi változatát megkapjuk, ha a mondatot egy konfigurációs vP-ből vezetjük le oly módon, hogy a vP-t egy T funkcionális fejjel, v-ből T-be való igeemeléssel TP-vé, majd választhatóan a TP-t egy F funkcionális fejjel, T-ből F-be való igeemeléssel FP-vé terjesztjük ki, és ha a (40) alatti általánosításnak megfelelően feltételezzük, hogy azok a kifejezések, melyekből az igei fejet kiemeltük, kilapulnak és szabad szórendűvé válnak. A következő megválaszolendő kérdés: mi magyarázza, hogy a vP-t egyes – elsősorban szemantikai – jelenségek hierarchikusnak, más

jelenségek laposnak mutatják. A válaszhoz a generatív irányzat legújabb változata, a fáziselmélet nyújt elméleti keretet. A fáziselméleti keretben megfogalmazandó válasz lényege, hogy a szemantikai értelmezés nem egy lépésben történik. Azok az értelmező folyamatok, melyeket a vP kilapulása előtt hajtunk végre, hierarchikusnak észlelik a vP-t. Azon értelmező folyamatok számára viszont, melyek a kilapulás után mennek végbe, a vP lapos.

7. Fáziselméleti magyarázat

Chomsky (2001, 2002, 2005) amellet érvel, hogy a mondatok létrehozása, valamint szemantikai és fonológiai értelmezése nem egy lépésben, hanem szakaszonként, fázisonként történik. Egy-egy fázis fejre, bal perifériára és a fejtől jobbra eső fázisstartományra tagolható. A fej és a bal periféria képezik a fázis mondattanilag és jelentésanilag aktív, továbbépíthető részét. A fázisstartomány az a mondatszakasz, melynek mondattani felépítése már befejeződött, s melyet ezért fonológiai és szemantikai értelmezésnek vethetünk alá.

Abban egyetértés van, hogy az igei kifejezés (vP), valamint a tagmondat (CP) fázist képez. Többen (például Grohmann (2000) és Sauerland és Elbourne (2002)) a T(ense)P-t, azaz a vP funkcionális kiterjesztését is fázisnak tartják. Tételezzük fel, hogy valójában az ige maximális funkcionális kiterjesztése alkot fázist. Semleges mondatok esetében az ige maximális funkcionális kiterjesztése a magyarban is a TP; nem-semleges mondatokban viszont az FP.⁹

Az ige maximális funkcionális kiterjesztése, legyen az TP vagy FP, pontosan úgy tagolódik mint a fázisok. A T, illetve F fejbe emelt ige szolgál a fázis fejeként; ez választja el egymástól a szintaktikailag és szemantikailag aktív bal perifériát és a szintaktikailag és szemantikailag semlegesítődött, kilapult fázisstartományt.

Annak következtében, hogy a mondatok létrehozása és értelmezése fázisonként történik, előfordulhat, hogy a levezetés során ugyanahhoz a mondatszakaszhoz kétféle szerkezet is hozzárendelhető – attól függően, hogy az adott mondatszakasz egy-egy fázis bal perifériájába vagy fázisstartományába esik. A magyarban a vP-vel mindig ez a helyzet. A vP önmagában is fázist alkot. Ilyenkor – mint a (22) alatti ábra mutatja – a vP specifikálójában található alany szerkezetileg prominensebb a VP specifikálójában található tárgynál, és a tárgy is prominensebb az egyéb bővítményeknél. Azok az értelmező szabályok, melyek a vP-fázisban mennek végbe, ezen a hierarchikus szerkezeten működnek. Abban a fázisban

⁹ Surányi (2002) és (2004) mindkettőt fázisként kezeli (bár eltérő (AspP és ZP) terminusokat használ).

viszont, melyet a funkcionálisan kiterjesztett ige alkot, a vP már a kilapult fázistartományba esik. Így azon értelmező szabályok számára, melyek színtere a maximálisan kiterjesztett ige alkotta fázis, a vP lapos. Lapos marad a vP a TP-re, illetve FP-re épülő további fázisokban is.

Tételezzük fel, hogy a levezetés során minden műveletet a lehető leghamarabb elvégzünk! A kölcsönös és visszaható névmások használatát, értelmezését szabályozó *A* kötéselv lényegében egy predikátum és argumentumai alkotta tartományban keres a kölcsönös, illetve visszaható névmás számára előzményt. Az *A* kötéselvhez az argumentumok kiindulás szerkezeti pozícióját kell figyelembe venni; a későbbi újrendező műveletek, például a topikalizáció vagy a fókuszkiemelés az *A* kötéselv szempontjából nem számítanak – következésképp az *A* kötéselv értelmezésének színtere a vP-fázis. Minthogy a vP-fázisban a vP még hierarchikus elrendezésű, természetesen az *A* kötéselv is hierarchikusnak látja – mint fentebb a (24a,b) alatti példákkal kapcsolatban megállapítottuk.¹⁰

A fáziselmélet szerint egy fázis csak akkor értelmezhető, ha már összekapcsolódott egy következő fázis fejével, ha tehát egy fölrendelt fázis fej mögötti tartományába került. Ugyanakkor a vP értelmezését nem halaszthatjuk a levezetésnek arra a szakaszára, melyben a vP a TP fázistartományának részévé lett, hiszen fentebb azt tapasztaltuk, hogy a TP fázistartomány a kilapult szerkezetű és szabad szórendű. E technikai probléma megoldásához fel kell tételeznünk, hogy a vP fázis és a TP fázis közé egy további fázis is ékelődik. Azonosítsuk ezt PredP-ként (vö. É. Kiss 2004). Feltételezésünk szerint e fázis képviseli az ige maximális leximális kiterjesztését; ez hozza létre az igemódosító és az ige között az összetett állítmányként való értelmezést lehetővé tevő specifikáló–fej viszonyt. (A PredP-ben létrejött igemódosító–ige viszony képeződik majd le a TP szintjén is.) Például:

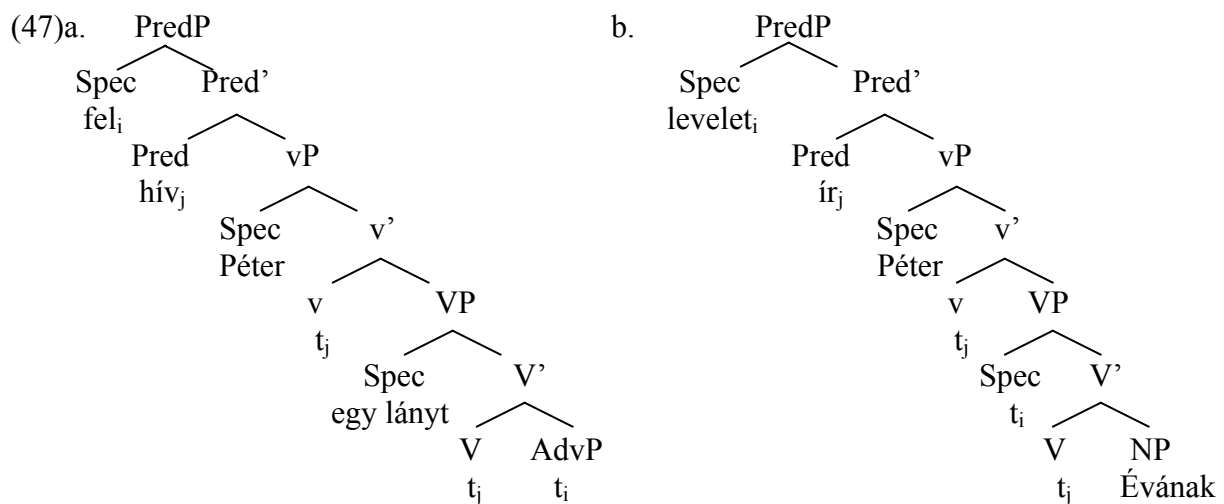
¹⁰ E megállapításnak látszólag ellentmond a (más nyelvekből is ismert) (i) alatti példatípus, melyben a beágyazott mondatból kiemelt kölcsönös névmást tartalmazó összetevőnek nemcsak az alárendelt mondatban, hanem a főmondatban is lehet előzménye:

(i) [_{FP} Egymás_{i/j} melyik fényképét gondolták [_{vP} a szülők_i [_{CP} hogy [_{TOPP} a fiatalok_j [_{PredP} ki-teszik [_{vP} a falra]]]]]]]

Egy összetevő mozgatása a generatív elmélet újabb változatai szerint azt jelenti, hogy az összetevőről kópiákat készítünk, és a kópialánc legfelső elemét ejtjük ki. (54) esetében a láncszemek lehetséges távolságára vonatkozó univerzális megkötések a beágyazott vP-beli kópia mellett egy közbülső, a CP specifikálójában álló kópia feltételezését is előírják:

(ii) [_{FP} Egymás_{i/j} melyik fényképét gondolták [_{vP} a szülők_i [_{CP} egymás_i melyik fényképét [_C hogy [_{TOPP} a fiatalok_j [_{PredP} ki-teszik [_{vP} a falra t_j egymás_j melyik fényképét]]]]]]]]]

A kiemelt kérdő kifejezésben található kölcsönös névmás alsó kópiáját a beágyazott vP alanya, középső kópiáját pedig a felső vP alanya köti – innen a névmás referenciális kétértelműsége.

(Valószínűleg ilyen, PredP szerkezetűek a magyar beszélők mentális lexikonában és a magyar szótárakban tárolt igei kifejezések – vö. *felhív valaki valakit, levelet ír valaki valakinek.*) Feltételezésünk szerint tehát a Pred fej tartományába kerülő vP megőrzi hierarchikus szerkezetét; a T tartományába kerülő PredP viszont már kilapul. E keretben tehát a (40) alatti általánosítás érvényét a TP/FP fázisra kell korlátoznunk, a következőképpen:

(48) A maximálisan kiterjesztett igelánc belső tartományát alkotó fő összetevők sorrendje szabad.

Az operátorok értelmezése hatókörüktől, azaz az általuk vezérelt mondatszakasz nagyságától függ. Az operátorok egyes típusai (például a kérdő kifejezések) fókuszpozícióban (az FP kifejezés specifikálójában) állnak; más típusai kvantoremeléssel a TP vagy az FP elé kerülnek. Ebből következően a a legkorábbi fázis, melyben a hatókörértelmezés elvégezhető, a maximálisan kiterjesztett igei kifejezés: az FP, vagy FP hiányában a TP. E fázisban az operátorok hatóköre pontosan az általuk vezérelt mondatszakasznak felel meg. A fázis bal periferiján található kvantorok hatóköre a tőlük jobbra eső mondatszakaszra terjed ki. Így az ige utáni operátorok mindig kisebb hatókörűek az ige előtt állóknál. Minthogy az ige utáni kvantorok kölcsönösen vezérlik egymást, egymáshoz viszonyított hatókörük egyforma; tetszőleges sorrendben értelmezhetők. Pontosán ezt tapasztaljuk. Egy ige előtti fókusz például nagyobb hatókörű az ige utáni fókusznál – l. (49); viszont ha mindkét fókusz a fázis ige utáni tartományába kerül, egyforma hatókörűek lesznek – l. (50):

(49)a. CSAK KÉT TÁRGYBÓL bukott meg CSAK EGY HALLGATÓ. 2>1

b. CSAK EGY HALLGATÓ bukott meg CSAK KÉT TÁRGYBÓL. 1>2

(50)a. MIKOR bukott meg CSAK KÉT TÁRGYBÓL CSAK EGY HALLGATÓ? 2>1, 1>2

b. MIKOR bukott meg CSAK EGY HALLGATÓ CSAK KÉT TÁRGYBÓL? 1>2, 2>1

Ugyanezt tapasztaljuk a két disztributív kvantort tartalmazó mondatokban is. Ha mindkét kvantor a bal periférián található (l. 51a,b), vagy az egyik a bal periférián, a másik a fázisstartományban (51c), akkor az elől álló kvantor a nagyobb hatókörű. Ha viszont mindkét kvantor az ige mögött áll, egyforma hatókörűek (52a,b).

(51) a. [_{PredP} **Mindkét tárgyból** [_{PredP} **három hallgatót is** [_{PredP} meg buktatott János]]] 2>3

b. [_{FP} **Mindkét tárgyból** [_{FP} **három hallgatót is** [_{FP} JÁNOS buktatott [_{PredP} meg]]]]] 2>3

c. [_{FP} **Mindkét tárgyból** [_{FP} JÁNOS buktatott [_{PredP} meg **három hallgatót is**]]] 2>3

(52)a. [_{FP} JÁNOS buktatott [_{PredP} meg **mindkét tárgyból három hallgatót is**]] 2>3, 3>2

b. [_{FP} JÁNOS buktatott [_{PredP} meg **három hallgatót is mindkét tárgyból**]] 3>2, 2>3

Egy ige előtti kvantor nagyobb hatókörű mint egy ige előtti fókusz (53a), és egy ige előtti fókusz nagyobb hatókörű mint egy ige utáni (hangsúlytalan) kvantor (53b).¹¹ Két ige utáni, testvérvizonyban álló, egymást kölcsönösen vezérlő kvantornak viszont azonos a hatóköre (54a,b).

(53)a. [_{FP} **Minden néző** [_{FP} KEVÉS FILMET látott]] minden>kevés

b. [_{FP} KEVÉS NÉZŐ látott [_{PredP} **minden filmet**]] kevés>minden

(54)a. [_{FP} EZÉRT látott [_{FP} KEVÉS NÉZŐ **minden filmet**]] kevés>minden, minden>kevés

b. [_{FP} EZÉRT látott [_{FP} **minden filmet** KEVÉS NÉZŐ]] minden>kevés, kevés>minden

E megközelítés tehát az ige utáni hangsúlytalan kvantorok problémáját is megoldja. Az ige előtti és ige utáni kvantorok levezetése azonos módon, kvantoremeléssel történik; a kvantoremelés következményei azonban az ige kiemelése következtében lapossá váló fázisstartományban semlegesítődnek.

¹¹ Az ige utáni hangsúlyos kvantorokról l. például É. Kiss (1998:62).

Míg a visszaható és kölcsönös névmásoknak a vP-n belül kell őket kötő előzményt találniuk, az operátoroknak pedig a maximálisan kiterjesztett igei kifejezésben (az FP/PredP fázisban) kell hatókörüket vezérlő pozícióba kerülniük, a referáló kifejezéseknek a mondategészben szabadnak kell lenniük. Így a C kötéseket, mely megtiltja, hogy egy referáló kifejezést köthessen egy őt vezérlő névmás, mely tehát egy referáló kifejezéshez és egy őt vezérlő névmáshoz kötelezően eltérő referenseket rendel, a legfelső fázisban, a főmondat CP fázisában kell ellenőrizni – hiszen gyakran olyan tagmondatokon átívelő relációkról van szó, melyek csak a legfelső fázisban jönnek létre. Például:

(55) Ő azt mondta Péternek, hogy Piroska szereti Jánost.

E tagmondatban a C kötéselv az ő névmás és a beágyazott mondat alanya és tárgya, valamint az ő névmás és a főmondat dativusa közötti koreferenciát zárja ki – mivel a névmás mindhárom főnévi kifejezést vezérli. Minthogy a C kötéselv ellenőrzésére a CP fázisban (sőt, összetett mondat esetén a főmondati CP fázisban) kerül sor, a C kötéselv a fázisstartományba eső vP-t laposnak látja. Ezért nem tapasztaltunk a (31)-(32) alatti alábbi mondatokban vagy a (56) alatti példákban alany–tárgy aszimmetriát. (56a) kilapult vP-jében a tárgy vezérli az alany birtokos jelzőjét. (56b)-ben a C kötéselvet nem a kvantorpozícióba emelt univerzális kvantonon hanem az általa kötött változón (kiindulás szerkezeti kópián) kell értelmezni. A tárgyi névmás vezérli az alany birtokos jelzője által kötött változót, így közöttük is kötelezően eltérő referencia áll fenn.

(56)a. *_[NNP] EZÉRT _{[N^r szereti _{[TP [a fiúk_i anyja] őket_i]]]}}

b. *_{[TP [Minden gyerek anyja] _{[TP [T^r szereti _{[vP [(minden) gyerek_i anyja] őt_i]]]]}}}

8. Összefoglalás

E tanulmány olyan levezetést javasolt a magyar mondatok számára, mely helyesen jósolja meg a mondatok ige előtti kötött és ige utáni lapos szórendjét, és a hierarchikus mondatszerkezetről tanúskodó és a lapos szerkezetről tanúskodó ellentmondásos tényekről is számot tud adni. A levezetés keretét a fáziselmélet adja. Amellett érvel, hogy a magyarban (a CP mellett) mind az ige lexikális kiterjesztése, a vP, mind az ige maximális funkcionális kiterjesztése, az FP vagy TP fázisként működik. A kiterjesztett igei kifejezés alkotta fázis fejpozíciójába a fázis tartományát alkotó kifejezésekből kiemelt ige kerül. A maximálisan kiterjesztett igei kifejezés belső, ige mögötti tartományának szerkezete kilapult; összetevői

szabadon újrendezhető. Az a sorrendjük a legjelöltebb, mely engedelmeskedik a Behaghel (1932) megfogalmazta növekvő tagok törvényének. A szemantikai értelmezés nem egy lépésben történik, hanem megoszlik a fázisok között. Ez magyarázza a konfigurációs és nem-konfigurációs vP-re utaló következmények együttes meglétét: a vP hierarchikusan tagolt a vP-fázison végbemenő értelmező folyamatok számára, és lapos a maximálisan kiterjesztett igei kifejezés tartományán végbemenő folyamatok számára.

Hivatkozások:

É. Kiss 1983, 92

Pinon 1995

Behaghel Otto (1932) *Deutsche Syntax* IV. Carl Winters, Heidelberg.

Bartos, Huba (2000) 'Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere', in Kiefer Ferenc (ed.)

Magyar strukturális nyelvtan III. Morfológia, 653-762. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bene, Annamária (2005) Az igék bennható/tranzitív/mediális felosztásának morfoszintaktikai következményei. PhD dissertation. Theoretical Linguistics Program, Eötvös Loránd University, Budapest.

Brody, Michael (1990) 'Some remarks on the focus field in Hungarian', *UCL Working Papers in Linguistics* 2, 201-225. University College London.

Brody, Michael (1995) 'Focus and checking theory', in Kenesei István (ed.) *Approaches to Hungarian* 5, 29-44. JATE, Szeged.

Chomsky, Noam (1995) *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, Mass.

Chomsky, Noam (2001) 'Derivation by phase', in Michael Kenstowicz (ed.) *Ken Hale: A Life in Language*. MIT Press, Cambridge, Mass., 1-52.

Chomsky, Noam (2004) 'Beyond explanatory adequacy', in Adriana Belletti (ed.) *Structure and Beyond. The Cartography of Syntactic Structures*. Oxford University Press, Oxford, 45-127.

Chomsky, Noam (2005) 'On Phases'. Ms, MIT, Cambridge, Mass.

Csirmaz, Anikó (2006) 'Aspect marking in a two-component theory of aspect', in É. Kiss (ed.) *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht, to appear.

Dayal, Veneeta (2003) 'Bare nominals: non-specific and contrastive readings under Scrambling', in Simin Karimi (ed.) *Word Order and Scrambling*, Blackwell, London, 67-90.

Diesing, Molly (1992) *Indefinites*. MIT Press, Cambridge, Mass.

- É. Kiss Katalin (1983) A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *Nyelvtudományi Közlemények* 116.
- É. Kiss, Katalin (1991) 'On the locality condition of anaphora and pronominal variable binding', in Jan Koster & Eric Reuland (eds.) *Long Distance Anaphora*. Cambridge University Press, Cambridge, 245-261.
- É. Kiss Katalin (1992) Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79-179.
- É. Kiss, Katalin (1998) 'Multiple topic, one focus?' *Acta Linguistica Hungarica* 45, 3-29.
- É. Kiss, Katalin (2002) *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss, Katalin (2006a) 'Focussing as predication', in Valeria Molnár & Susanne Winkler (eds.) *Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- É. Kiss, Katalin (2006b) 'The function and the syntax of the verbal particle', in K. É. Kiss (ed.) *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht, to appear.
- É. Kiss, Katalin & Henk van Riemsdijk (eds.) (2004) *Verb Clusters. A Study of Hungarian, German and Dutch*. John Benjamins, Amsterdam.
- Grohmann, Kleanthes K. (2000) Prolific peripheries: A radical view from the left. PhD dissertation, University of Maryland.
- Karimi, Simin (2003) 'On object positions, specificity, and Scrambling in Persian', in Simin Karimi (ed.) *Word Order and Scrambling*, Blackwell, London, 91-124.
- Marác, László (1989) Asymmetries in Hungarian. PhD dissertation, Groningen University.
- Neeleman, Ad (1994) 'Scrambling is a D-structure phenomenon', in Norbert Corver & Henk van Riemsdijk (eds.) *Studies on Scrambling*. Mouton de Gruyter, Berlin, 387-430.
- Olsvay, Csaba (2000a) 'Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban', in László Büky and Márta Maleczki (eds.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*. Szeged University, Szeged, 119-151.
- Olsvay, Csaba (2000b) 'Negative quantifiers in the Hungarian sentence. MA Thesis, Theoretical Linguistics Program, Eötvös Loránd University, Budapest.
- Olsvay, Csaba (2002) 'The Hungarian verbal complex: An alternative approach', in É. Kiss & van Riemsdijk (eds.) 391-333.
- Piñon, Christopher (1992) 'Heads in the focus field', in István Kenesei & Csaba Pléh (eds.) *Approaches to Hungarian 4*. JATE, Szeged, 99-122.
- Puskás, Genovéva (2000) *Word Order in Hungarian: The Syntax of A' Positions*. John Benjamins, Amsterdam.

- Reinhart, Tanya (1983) *Anaphora and semantic interpretation*. Croom Helm, London.
- Sauerland, Uli and Paul Elbourne (2002) 'Total reconstruction, PF-movement, and derivational order', *Linguistic Inquiry* 33, 283-319.
- Surányi, Balázs (2002) *Multiple Operator Movement in Hungarian*. UILOTS, Utrecht.
- Surányi, Balázs (2004) The left periphery and cyclic Spellout: the case of Hungarian, in David Adger, Cecile de Cat and George Tsoulas (eds.) *Peripheries and their Effects*. Kluwer, Dordrecht, 49-73.
- Szabolcsi, Anna (1997) 'Strategies of scope taking', in A. Szabolcsi (ed.) *Ways of Scope Taking*. Kluwer, Dordrecht.
- Varga, László (1981) 'A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről', *Magyar Nyelv* 77, 198-200.